

Směr Nisko nad Sanem: první organizované deportace Židů z Vídně*

JAN DVOŘÁK

Dvořák, Jan: Heading to Nisko nad Sanem: First organized deportations of the Jews from Vienna

This article deals with first organized deportation of Viennese Jews during the Second World War. Two of Jewish transports which in October 1939 left for Nisko upon San, became a part of first deportation action of European Jews in the history of Holocaust. In the beginning the article mentions an outline of the most important extant archive documents and literature related to this theme. Another parts deal with details of departure of these transports. The reasons of the Vienna Jews' deportation, the preparation and the course of these transports are described here. A description of events after the arrival of these Jews to Nisko upon San follows. Only a small part of these men was taken for a work in a concentration camp in Zarzecze, whilst the others were expelled to the places nearby the new German-Soviet border. Throughout the following years most of these men ended up in the German or Russian concentration camps, where most of them died. The article also contains some interesting memories of Jews who survived all hardships during the Second World War.

Key words *Vienna * Jews * deportation transports * reservation * Jewish camp in Nisko*

Contact *Ústav pro studium totalitních režimů (Praha); jan.dvorak@ustrcr.cz*

Úvod

Necelý měsíc po rozpoutání druhé světové války bylo nejvyšším nacistickým vedením rozhodnuto o zřízení židovského rezervátu ve východní části obsazeného Polska, kde mělo být postupně soustředěno „celé židovstvo“. Proto již během října 1939 začaly být připravovány první deportace evropských Židů¹ v historii holocaustu. Konečnou stanicí transportů bylo Nisko nad Sanem, kde měl být zřízen židovský tábor. Zpočátku se s vídeňskými Židy pro první transporty nepočítalo, ale nakonec byli i oni na zvláštní přání Adolfa Hitlera do deportací zahrnuti. I když bylo ještě před samotným zahájením „Akce Nisko“ rozhodnuto o jejím zastavení, odjely nakonec z Vídně směrem do Niska dva židovské transporty a třetí byl již připravován. Předložený příspěvek si proto klade za cíl seznámit čtenáře se známými okolnostmi odjezdu oněch transportů. Ještě než přejdeme k samotnému popisu historických událostí, uvedme si některé zásadní archivní prameny a literaturu k této tématice.

* Tato studie vznikla v rámci spolupráce na projektu Grantové agentury České republiky č. 409/09/0555.

¹ V souladu se současným pravopisem a podle běžného trendu v dnešní literatuře používám při psaní slova „Žid“ velké písmeno, jelikož jím označují příslušníka národa.

Prameny a literatura

Spektrum dochovaných archivních pramenů k problematice vídeňských transportů bohužel není obzvláště široké. Za stěžejní lze považovat především archivní materiály uložené ve dvou vídeňských archivech, a to v archivu Židovské náboženské obce ve Vídni (Archiv der Israelitische Kultusgemeinde in Wien) a v Dokumentačním archivu rakouského odboje (Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes).

Mezi archiváliemi vídeňské židovské obce, které jsou povětšinou zpřístupněny na mikrofilmu, najdeme například dotazníky (abecedně řazené od A až po S) z října 1939, vyplněné muži vybranými pro první vídeňský transport. Mezi nimi lze objevit i různé instrukce pro účastníky transportu či důrazné výzvy k jednotlivcům, aby se dostavili v předem stanovený termín k povinné registraci.² Na témže mikrofilmu, ale pod jinou signaturou, se skrývá rovněž zajímavý materiál – jde o nedatovaný, avšak jistě po únoru 1940 sestavený jmenný soupis vídeňských Židů, kteří se nacházeli počátkem roku 1940 v táboře Zarzecze poblíž Niska a jeho okolí.³ Dochovaly se i jiné seznamy⁴ nebo různé statistiky podchycující početní stav či další fakta o Židech vybraných pro připravované transporty do Polska.⁵ Jedním z nejvýznamnějších zdrojů informací je dochovaná korespondence zdejší židovské obce z října 1939 až z března 1940. Jedná se zejména o řadu dopisů deportovaných vídeňských Židů, v nichž žádají o pomoc, dopisů jejich příbuzných či dalších židovských obcí a organizací.⁶ K průběhu obou vídeňských transportů se vrací obsáhlá třístránková zpráva pro *Joint*⁷ ve Varšavě, sepsaná jejich účastníky počátkem ledna 1940 v Ulanówě (taktéž poblíž Niska).⁸ Mikrofilm rovněž obsahuje i další abecedně řazené dotazníky, zodpovězené v říjnu 1940 účastníky všech polských transportů, kterým se podařilo vrátit zpět do Vídně.⁹ Kromě archivu vídeňské židovské obce zachycují další důležité informace k vídeňské větvi židovských transportů do Niska archivní prameny uložené v Dokumentačním archivu rakouského odboje. Ten spravuje i archiválie, které dříve vlastnilo Dokumentační středisko Simona Wiesenthala. Za jedny z nejceněnějších dokumentů lze označit dochované jmenné soupisy osob zařazených do prvního i druhého transportu. U některých jmen byly po válce dodatečně ručně doplněny i stručné poznámky o dalších osudech registrovaných lidí.¹⁰ Ani tady nechybí tentokrát šestistránková zpráva vypovídající o událostech, jež bezprostředně souvisely s průběhem obou transportů. Zprávu sepsal vedoucí prvního vídeňského transportu Ernst Kohn v roce 1946.¹¹ Mezi seznamy osvobozených Židů z koncentračních táborů se nachází také soupis osob, jimž se podařilo vrátit z Niska a přežít všechny válečné či poválečné útrapy. Pravděpodobně jej v 60. letech sestavili příslušníci

² Archiv der Israelitische Kultus Gemeinde in Wien (= IKG Wien), fond Abwanderung (Deportationen), B. Polentransporte, poř. č. 2483, sign. A/W 2739, kart. 738.

³ Tamtéž, poř. č. 2486, sign. A/W 2745-1, kart. 738.

⁴ Tamtéž, poř. č. 2487, sign. A/W 2745-2, kart. 738.

⁵ Tamtéž, poř. č. 2488, sign. A/W 2746, kart. 738.

⁶ Tamtéž, poř. č. 2489, sign. A/W 2747, kart. 738.

⁷ Jde o podpůrnou židovskou organizaci, jejíž celý název zní American Jewish Joint Distribution Committee.

⁸ Tamtéž, poř. č. 2490, sign. A/W 2748, kart. 738.

⁹ Tamtéž, poř. č. 2491, sign. A/W 2748-1, kart. 738.

¹⁰ Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes (= DÖW), poř. č. 21 629, sign. 22 142.

¹¹ Tamtéž, poř. č. E 1553, sign. 02528; Dokument zveřejnil též MOSER, J.: Die Verfolgung. In: DÖW (Hg.): *Widerstand und Verfolgung in Wien 1934–1945: Eine Dokumentation*, 3. Wien 1975, s. 286–288.

vídeňské židovské obce.¹² Jiný jmenný soupis zahrnuje osoby vybrané pro třetí, nikdy neuskutečněný transport.¹³ Další archivní složky se bezprostředně váží k jednotlivcům, kteří byli deportováni do Niska. Obsahují množství různorodého materiálu jako např. vzpomínky, kopie osobních dokladů, transportní a úmrtní listy, různá potvrzení o zatčení, návratu do Vídně či osobní korespondenci s nejbližšími.¹⁴ V Dokumentačním archivu rakouského odboje se rovněž dochovala korespondence z přelomu září a října 1939 mezi říšským místodržícím Bürckelem a vídeňským gestapem o návrzích na vysídlení zbývajících vídeňských Židů.¹⁵ Je tu i jeden protokol vydaný Ústřednou pro židovské vystěholectví ve Vídni, který zahrnuje instrukce k připravovaným židovským transportům z Rakouska do Polska.¹⁶ S transporty do Niska souvisí i zpráva z počátku listopadu 1939 o nutnosti co nejrychlejší arizace židovského domovního majetku deportovaných Židů.¹⁷ Nechybí zde ani materiály moravsko-ostravského gestapa, přímo související s „Akcí Nisko“: záznamy porad a zprávy popisující počátky celé akce, které kdysi získalo Dokumentační centrum Simona Wiesenthala ve Vídni (často se však jedná o nepřilži kvalitní kopie).¹⁸ Zdrojem informací o Nisku mohou být i internetové stránky Dokumentačního archivu, na kterých jsou zveřejněny i některé kopie významných dokumentů.¹⁹

Bohužel jen zprostředkovaně zde uvádím archivní materiál, který se nachází v Izraeli, zejména pak v Archivu Yad Vashem v Jeruzalémě.²⁰ Mezi dochovanými archiváliemi k „Akcí Nisko“ zde znovu nalezneme korespondenci vídeňské židovské obce, různé doklady o transportech z Vídně²¹ či vzpomínky některých Vídeňanů, kteří prošli Niskem.²² Některé dokumenty vídeňské židovské obce jsou rovněž uloženy v archivu Hebrejské univerzity v Jeruzalémě. Co se týče českých archivů, zde je záhodno připomenout snad jen výpověď funkcionáře vídeňské židovské obce Benjamina Murmelsteina o jeho pobytu v Nisku. Najdeme ji v Archivu bezpečnostních složek. Murmelsteinovy vzpomínky uložené v Židovském muzeu v Praze nám také mohou sloužit jako zdroj některých poznatků k vídeňským transportům.²³

¹² Tamtéž, poř. č. 22207, sign. 22672.

¹³ Tamtéž, poř. č. 18 823, sign. 20 300.

¹⁴ Např. Tamtéž, sign. 08281 (Ernst Schwimmer); poř. č. 18 601, sign. 19735 (Oskar Jaul); poř. č. 22725/4, sign. 23 261/38 (Rudolf Weisz); poř. č. 21 901, sign. 22 383 (Josef Berger); poř. č. 19 760, sign. 20890 (Reich Kalman); poř. č. 18 896, sign. 20307 (Samuel Waringer).

¹⁵ Tamtéž, sign. 0932.

¹⁶ Tamtéž, poř. č. 1551, sign. 02527.

¹⁷ Tamtéž, poř. č. 21 759, sign. 21 488/34 B.

¹⁸ Tamtéž, sign. 17 072 a-b.

¹⁹ Dostupné on-line na <http://www.doew.at/projekte/holocaust/shoah/nisko.html> a <http://de.doew.braintrust.at/m17sm145.html> [cit. 13. 3. 2012].

²⁰ Uvedené prameny z izraelských archivů přejímám ze studie Mečislava Boráka o pramenné základně a dostupné literatuře k niským transportům. Blíže viz BORÁK, M.: Transporty do Niska nad Sanem ve světle literatury a pramenů. *Príspevky k dejinám a současnosti Ostravy a Ostravska* 22, Ostrava 2005, s. 286.

²¹ Yad Vashem Document Archive (dále YVA), Jerusalem. Vídeňských transportů se týkají např. signatury M 38/84, M 38-DÖW/307, 030/52, 030/74, 030/81 (zde jsou jmeně soupisy deportovaných).

²² Tamtéž, např. sign. M 38/570 (Dr. Ebner).

²³ Archiv bezpečnostních složek (= ABS), fond Ústředna StB po roce 1945, sign. 305-633-1, s. 156-157, Nisko-transporte 1939; Archiv Židovského muzea – oddělení pro dějiny šoa, fond Sbirka vzpomínek pamětníků holocaustu, inv. č. T-343 (Benjamin Murmelstein).

A jakou pozornost doposud věnovali vídeňským transportům historici ve svých odborných článcích, studiích či monografiích? Zde by samozřejmě měla hrát prim rakouská historická obec. Avšak podobně jako donedávna tuzemští historici, ani jejich rakouští kolegové si niských transportů příliš nevěnovali. Pokud někdo z nich transporty do Niska přeci jenom připomenul, dělo se tak většinou v rámci odborných historických monografií, jejichž cílem bylo zobrazit postavení rakouských Židů v letech 1938–1945. Ze starší generace můžeme uvést především díla Herberta Steinera či Herberta Rosenkranze.²⁴ Zajímavá je rovněž společná studie rakouských historiků Floriana Freunda a Hanse Safriana.²⁵

V prvé řadě je však nutné zmínit práce vídeňského historika prof. Jonnyho Mosera, předního rakouského odborníka na nacistické pronásledování zdejší židovské menšiny. Z jeho pera pocházejí dvě zásadní studie o průběhu vídeňských transportů a podílu tamní židovské obce na jejich přípravách.²⁶ Ani v rámci své další bohaté publikační činnosti, tematicky většinou zaměřené právě na perzekuci rakouských Židů, neopomenul zdokumentovat „Akci Nisko“. Svými pracemi tak výrazně přispěl k objasnění role Niska v systému nacistických deportací Židů.²⁷ Osudy niských transportů včetně jejich rakouské větve jsou samozřejmě předmětem výzkumu také odborníků z jiných států. Zmínky o vídeňských transportech tak najdeme i v pracích izraelského historika Seeva Goshena²⁸ nebo v dílech a studiích českých historiků Mečislava Boráka²⁹ a Miroslava Kárného.³⁰ Nelze zapomenout

²⁴ STEINER, H.: *Gestorben für Österreich*. Wien 1968, s. 23; ROSENKRANZ, H.: *Verfolgung und Selbstbehandlung : Die Juden in Österreich 1938–1945*. Wien 1979, s. 216–219.

²⁵ FREUND, FOND – SAFRIAN, H.: Die Verfolgung der österreichischen Juden 1938–1945. Vertreibung und Deportation. In: TÁLOS, E. – HANISCH, E. – NEUGEBAUER, E. (Hg.): *NS-Herrschaft in Österreich : Ein Handbuch*. Wien 2000, s. 767–794.

²⁶ MOSER, J.: Nisko : The first Experiment in Deportation. *Simon Wiesenthal Center Annual* 2, 1985, s. 1–30; TÝŽ: Nisko : Ein geplantes Judenreservat in Polen. *Das jüdische Echo* 38, 1989, č. 1, s. 118–122.

²⁷ Např. MOSER, J.: *Die Judenverfolgung in Österreich 1938–1945*. Wien 1966, s. 15–25; TÝŽ: Die Verfolgung der Juden, s. 194–326; TÝŽ: Die Katastrophe der österreichischen Juden 1938–1945 – ihre Voraussetzungen und ihre Überwindung. *Studia Judaica Austriaca* 5, 1977, s. 67–134; TÝŽ: Die Katastrophe der Juden in Österreich (1938–1945). In: PLAT, W. (Hg.): *Voll Leben und voll Tod ist diese Erde : Bilder aus der Geschichte der Jüdischen Österreicher (1190–1945)*. Wien 1988, s. 225–260; TÝŽ: Österreich. In: BENZ, W. (Hg.): *Dimension des Völkermords* 33. München 1991, s. 67–93; TÝŽ: Die Anhalte- und Sammellager für österreichische Juden. *Jahrbuch Döw* 7, 1992, s. 71–75; TÝŽ: Dr. Benjamin Murmelstein – navždy obviněným? In: KÁRNÝ M. – BLODIG, V. (eds.): *Terezín v konečném řešení židovské otázky*. Praha 1992, s. 87–92; TÝŽ: Deportation – der Weg in den Tod. In: DÖW (Hg.): *Jüdische Schicksale : Berichte von Widerstandskämpfern und Verfolgten*, 3. Wien 1992, s. 495–500; TÝŽ: Die Juden Österreichs und der Widerstand gegen des NS-Regime. *Jahrbuch Döw* 8, 1993, s. 101–113; TÝŽ: Die Zentralstelle für Jüdische Auswanderung in Wien. In: Forum Politische Bildung (Hg.): *Wider gut machen? : Enteignung zwangsarbeit Österreich 1938–1945/1945–1999*. Wien 1999, s. 21–26; TÝŽ: Die Apokalypse der wiener Juden. In: *Wien 1938 : 110. Sonderausstellung, Historisches Museum der Stadt Wien*. Wien 1988, s. 287–297.

²⁸ GOSHEN, S.: Eichmann und die Nisko-Aktion im Oktober 1939 : Eine Fallstudie zur NS-Judenpolitik in der letzten Etappe vor der „Endlösung“. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 29, 1981, č. 1, s. 74–96; TÝŽ: Nisko – Ein Ausnahmefall unter den Judenlagern der SS. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 40, 1992, č. 1, s. 95–106.

²⁹ BORÁK, M.: *Transporty do tmy : První deportace evropských Židů*. Ostrava 1994, s. 61–68 („Vídeňská trasa“). K 70. výročí prvního židovského transportu z Moravské Ostravy vyšlo druhé přepracované vydání. Viz TÝŽ: *První deportace evropských Židů : Transporty do Niska nad Sanem (1939–1940)*. Ostrava 2009; TÝŽ: Transporty do Niska, s. 272–294; TÝŽ: *The First Deportation of the European Jews : The Transports to Nisko nad Sanem (1939–1940)*. Opava 2010.

³⁰ KÁRNÝ, M.: Nisko in der Geschichte der „Endlösung“. *Judaica Bohemiae* 23, 1987, č. 2, s. 69–84; TÝŽ: Akce Nisko : Konec před začátkem. *Židovská ročenka 5749–1988/1989*, Praha 1988, s. 104–114; TÝŽ: „Konečné řešení“ : *Genocida českých židů v německé protektorátní politice*. Praha 1991, s. 39–47 („První deportace: Akce Nisko“).

ani na některé příspěvky ze sborníku, který byl sestaven z referátů pronesených na mezinárodní vědecké konferenci *Akce Nisko v historii „konečného řešení židovské otázky“*, jež si připomněla 55. výročí této události.³¹ Do literatury je možné zahrnout i některé obecněji zaměřené práce o holocaustu, v nichž se objevila zmínka o Nisku, popř. o vídeňských transportech.³² Určitou zajímavostí je, že se vídeňské transporty do Niska staly součástí příběhů v románech Arnolda Zweiga a Simona Wiesenthala.³³

Před deportacemi

S „anšlusem“ Rakouska v březnu 1938 se před nacisty objevila zcela volná cesta k vyřešení místní židovské otázky. Na „vyčištění“ Rakouska a především hlavního města Vídně od Židů měly eminentní zájem samotné špičky nacistického Německa v čele s Hitlerem. Již 26. března 1938 Göring na veřejném shromáždění prohlásil, že se Vídeň již nebude nazývat židovským městem a do čtyř let bude zcela bez Židů.

Činy na sebe nenechaly dlouho čekat. Od prvních dnů tak byli rakouští Židé vystaveni šikaně a teroru ze strany nacistů a zfanatizovaných spoluobčanů. Podle odhadů jen během následujícího roku uprchla až polovina z téměř 200 tisíc Židů žijících v Rakousku (z toho více jak 90 % ve Vídni) před „anšlusem“.³⁴ Významně se mezi místními Židy zvýšilo i procento sebevražd.

Vrchol protizidovského teroru v prvním roce po připojení Rakouska k Říši pak představovala Křišťálová noc. Po listopadovém pogromu následovala nová vlna emigrace. Řadě osob se tak podařilo s pomocí vídeňské židovské obce či skrze jiné dobročinné organizace vystěhovat. Odchod velkého množství rakouských Židů chtěli ve svůj prospěch využít samozřejmě i nacisté, a proto byla za účelem řízené emigrace v srpnu 1938 založena Ústředna pro židovské vystěhovalectví.³⁵ Její úředníci za vystěhovalecký poplatek ve výši 5 % majetku vystavovali Židům potřebné doklady. Vystěhovalectví však bylo v průběhu

³¹ BORÁK, M.: Příprava a průběh niských transportů. In: NESLÁDKOVÁ, L. (ed): *Nisko 1939/1994 : Akce Nisko v historii „konečného řešení židovské otázky“*. Ostrava 1995, s. 100–105; KÁRNÝ, M.: Tábor Nisko a plán „říšského ghetta“. In: NESLÁDKOVÁ, L. (ed): c. d., s. 106–117; GOSHEN, S.: Die Nisko-Aktion, Mythos und Wirklichkeit. In: Tamtéž, s. 118–124.

³² Z novějších prací např. BONDYOVÁ, R.: *Jakob Edelstein*. Praha 2001, s. 157–166; BURLEIGH, M.: *Die Zeit des Nationalsozialismus : Eine Gesamtdarstellung*. Frankfurt am Main 2000, s. 669–671; KERSHAW, I.: *Hitler : 1936–1945*. Praha 2004, s. 301–302; KNOPP, G.: *Hitlers Helfer*. München 1998, 38–39; LOZOWICK, Y.: *Hitlers Bürokraten : Eichmann, seine willigen Vollstrecker und die Banalität des Bösen*. Zürich 2000, s. 87–88; SAFRIAN, H.: *Die Eichmann-Männer*. Wien 1993, s. 68–86; TÝŽ: *Eichmann und seine Gehilfen*. Frankfurt am Main 1995, s. 68–86.

³³ ZWEIG, A.: *Soutěskou do osvobození*. Praha 1946; WIESENTHAL, S.: *Uciezka przed losem*. Gdynia 1992.

³⁴ Podle sčítání lidu z roku 1934 žilo v Rakousku 191 458 osob židovského vyznání, z toho 176 034 žilo ve Vídni. Těsně před anšlusem zde v březnu 1938 žilo podle odhadů 181 000 Židů a ještě asi 25 000 Rakušanů, kteří se nehlásili k židovskému náboženství, ale podle norimberských zákonů byli za Židy považováni. Na základě sčítání z května 1939 žilo v Rakousku také 94 530 Židů podle rasových zákonů, z nichž se jich více než 82 000 hlásilo k židovské víře. Do začátku války se tento počet snížil na 66 000 osob (z toho 65 000 osob ve Vídni). Srov. FREUND, FOND – SAFRIAN, H.: c. d., s. 767, 770.

³⁵ Ústředna měla za úkol provádět účelné vyvlastnění majetku emigrujících Židů a zkrátit dobu vypravení jejich odjezdu. Nezajišťovala žádné výjezdní povolení do jiných zemí ani neprodávala žádné lodní listky. Byla opravdovým pasovým úřadem financovaným prostřednictvím poplatků vybraných od Židů. Ve Vídni tento úřad sídlil v Rothschildově paláci na Prinz Eugen Strasse. Podrobněji viz MOSER, J.: Die Zentralstelle, s. 21.

dalších válečných let neustále omezováno a vůbec posledním šťastlivcům se podařilo z Vídně odjet v listopadu 1941.³⁶

Přípravy k vysídlení

Židé prchali z Vídně i v říjnu 1939, tedy v době, kdy už nacisté začali připravovat židovské transporty do Niska nad Sanem. Zamýšlené masové deportace měly být podle nich mnohem efektivnější než legální vystěhování Židů, které podporovala vídeňská židovská obec. Již v půlce září 1939 byla na rozkaz Ústředny pro židovské vystěhovalectví ve Vídni provedena registrace všech tam žijících Židů. Prvotním účelem vytvořené databáze bylo zachycení změn v bydlíštích židovských obyvatel. Seznamy přesných a současných adres všech židovských obyvatel Vídně nicméně nacistům zanedlouho posloužily k sestavení deportačních transportů.³⁷

Koncem září 1939 byl Hitlerem schválen plán na vysídlení „celého židovstva“ na území mezi Vislou a Bugem, kde mělo být vytvořeno „říšské ghetto“ či rezervace. Zanedlouho poté, konkrétně 6. října 1939, vydal šéf gestapa Müller nařízení o „prozatímním“ odsunu 70–80 tisíc Židů z katovického obvodu na východ, k nimž mohli být rovnou přibráni i Židé z okolí Moravské Ostravy. Ovšem už 7. října přijel Eichmann do Vídně, kde představil říšskému komisaři Bürckelovi plán na deportaci všech Židů také z Vídně. Zapojení vídeňských Židů do deportací bylo pravděpodobně dohodnuto téhož dne na poradě Hitlera s Heydrichem, a Eichmann tak vycházel z Heydrichových ústních pokynů.³⁸

Již 10. října byl dr. Josef Löwenherz, předseda židovské obce ve Vídni, informován Eichmannovým zástupcem Hansem Güntherem o vyslání vídeňských Židů do židovské osídlovací oblasti. Zároveň obdržel rozkaz sestavit do 13. října transport 1 000 až 1 200 židovských mužů pro výstavbu tábora. Mělo se prozatím jednat hlavně o chudé Židy – zejména řemeslníky.³⁹

Představitelé židovské obce však především z morálních důvodů nemohli ospravedlnit libovolný výběr lidí a pokusili se proto o úhybný manévr. Pozvali všechny muže, kteří přicházeli pro transport v úvahu, do zničené obřadní síně hlavní městské synagogy v Seitentengasse. Na místě je vyzvali, aby se dobrovolně přihlásili do transportu. Nepočítalo se pouze s nemocnými, postiženými a těmi, co měli v nejbližší době vycestovat. Z transportů měli být vyjmuti i zaměstnanci židovské obce a osoby z přeškolovacích středisek Hascharah.⁴⁰ Někteří muži se skutečně na kolonizační práce do Polska přihlásili dobrovolně, protože se domnívali, že zde přežijí válku v relativním klidu. Nejvíce dobrovolníků pak pocházelo z řad válečných veteránů.

³⁶ K postavení rakouských (vídeňských) Židů v období od „anšlusu“ až po odjezdy transportů do Niska podrobněji např. MOSER, J.: Die Katastrophe der österreichischen Juden, s. 105–124; TÝŽ: Die Katastrophe der Juden in Österreich, s. 225–250; TÝŽ: Die Verfolgung, s. 194–200; TÝŽ: Die Apokalypse der Wiener Juden, s. 287–296.

³⁷ MOSER, J.: Nisko : Ein geplantes Judenreservat, s. 119; TÝŽ: Nisko : The first Experiment, s. 5.

³⁸ GOSHEN, S.: Eichmann, s. 85–86; BORÁK, M.: Příprava, s. 100.

³⁹ Yad Vashem Document Archive, Jerusalem, sign. 030/52, vídeňská židovská obec 1938–1945; MOSER, J.: Nisko : The first Experiment, s. 9.

⁴⁰ Přeškolovací střediska Hascharah sloužila jako příprava pro pozdější zemědělské práce v kibucu – družstevních zemědělských a průmyslových osadách v Palestině. V říjnu 1939 šlo o 17 přeškolovacích středisek po celém Rakousku, kde se nacházelo 996 osob.

Předepsaný počet jednoho tisíce osob však nebyl dobrovolníky zdaleka naplněn, a proto byla Ústředna pro židovské vystěhovalectví nucena sestavit seznam deportovaných sama na základě již zmíněných registračních karet. K přesídlovací akci měli být přiřazeni zejména bývalí vězni z koncentračních táborů, kteří neměli žádnou možnost vystěhovalectví, a Židé vyhnáni z Burgenlandu. Mnozí z nich se však vyhnuli deportacím včasným útekem přes blízké hranice do Maďarska.⁴¹ Původně měl transport odjet již ve středu 18. 10. 1939, ale právě kvůli nedostatku osob byl jeho odjezd později o dva dny posunut.⁴²

Detaily odjezdu prvního transportu dojednal Eichmann osobně na schůzce s dr. Ebnerem z vídeňské ústředny gestapa a dr. Beckerem ze štábu říšského komisaře Bürckela. Ta proběhla v budově Ústředny pro židovské vystěhovalectví ve Vídni 16. října 1939. Diskutovalo se zejména o rozdělení kompetencí souvisejících s organizací transportů (sestavování vlaků, zajišťování potravin, evidence Židů, zajištění doprovodu transportů atd.) Přítomní se bez problémů shodli na vzájemné podpoře. Všem účastníkům schůze šlo vedle samotné organizace transportů i o vyřešení majetkových otázek a o co nejefektivnější provedení arizace zanechaného židovského majetku. Nakonec bylo stanoveno, že první transport odjede v pátek 20. 10. 1939 ve 22 hodin.⁴³

Podle doplňku k úřednímu rozhovoru z 18. října byl původně na každé úterý a pátek plánován transport s 1000 osobami. Do druhého a třetího měli být zahrnuti i Židé, kteří se nacházeli ve vídeňských vězeních. Do předpokládaného čtvrtého transportu měly být zařazovány již celé rodiny. Manželky a děti již deportovaných mužů měly dostat přednost.⁴⁴ Po příjezdu do Niska se měli vídeňští Židé podílet na výstavbě barákové vesnice a po jejím dokončení se postupně rozejít do bývalých židovských vesnic ve vnitrozemí.⁴⁵ Určitou dobu uvažoval Eichmann také o možnosti vysídlení vídeňských Cikánů. Od jeho návrhu, aby se ke každému židovskému transportu připojily vždy tři až čtyři vagony s Cikány, však bylo nakonec upuštěno.⁴⁶

Jelikož se iniciativy při sestavování transportů chopila vídeňská Ústředna pro židovské vystěhovalectví, byla zdejší židovská obec nucena vyzvat pod hrozbou trestu vybrané muže, aby se ve stanovený termín dostavili před židovskou obec. Výběr „pasažerů“ transportu se nakonec neřídil podle žádných zvláštních pravidel. Mezi deportovanými se tak objevili nejen Židé ze smíšených manželství, ale i ti, kteří již vlastnili tzv. affidavit, tj. doklad o přijetí emigranta příslušnou zemí, což byla podmínka pro udělení souhlasu k legálnímu výjezdu do ciziny. Ještě před odjezdem museli muži vybraní k přesídlení vyplnit povinný dotazník a projít lékařskou prohlídkou. I přesto, že mnozí z vybraných mužů uvedli v dotazníku nějakou nemoc či úraz, nebyl jejich zdravotní stav brán v potaz. Vyškrtnuty byly jen opravdu těžce nemocné či postižené osoby. Maximální hmotnost zavazadla byla omezena na 50 kg a peněžní hotovost na 300 RM na osobu. Pro celý transport byl ustanoven židovský ve-

⁴¹ MOSER, J.: Nisko : Ein geplantes Judenreservat, s. 120; TÝŽ: Nisko : The first Experiment, s. 14.

⁴² IKG Wien, sign. A/W 2739, poř. č. 2483, kart. 738; ROSENKRANZ, H.: c. d., s. 216.

⁴³ SAFRIAN, H.: *Die Eichmann-Männer*, s. 76.

⁴⁴ O den později byla vídeňská židovská obec pověřena sestavit přesnou evidenci židovských žen včetně jejich dětí.

⁴⁵ DÖW, poř. č. 1551, sign. 2527, záznam o přesídlovací akci rakouských Židů do Polska z 18. 10. 1939; ROSENKRANZ, H.: c. d., s. 217. Příslušné dokumenty k přípravě vídeňských transportů zveřejnil Jonny Moser ve své studii o pronásledování vídeňských Židů. Srov. MOSER, J.: *Die Verfolgung*, s. 284–285.

⁴⁶ BORÁK, M.: *Transporty do tmy*, s. 63; SAFRIAN, H.: *Die Eichmann-Männer*, s. 77; NEČAS, C.: Akce Nisko a příprava „konečného řešení romské otázky“. In: NESLÁDKOVÁ, L. (ed.): c. d., s. 125–126.

doucí a pro každý jednotlivý vagon zvláštní vedoucí. Nad pořádkem ve vagonu dohlížel vždy ještě jeden ozbrojený policista z rakouské ochranné policie. V transportu nechybělo ani 10 lékařů. Z důvodu co největšího utajení bylo pro odjezd vlaků záměrně vybráno ve své době poněkud odlehle vídeňské nádraží Aspangbahnhof.⁴⁷

Odjezdy

První z vídeňských transportů, označený jako WN 2 105, nakonec vyjel přesně podle dohodnutého plánu, tj. v pátek 20. října 1939 z vídeňského nádraží Aspangbahnhof ve 22:22 hodin. Ještě před odjezdem se na nádraží dostavili Eichmannovi pomocníci Hans Günther a Alois Brunner, aby dohlédli na bezproblémový průběh celé akce. Günther dokonce prohlásil: *Lidé, kteří jedou pryč, nám můžou být vděční. Přijedou do připravených pracovních poměrů, bude o ně dostatečně a dobře postaráno a dr. Löwenherz může o jejich osudu ostatní zcela uklidnit.*⁴⁸ Na odbavení Židů dohlíželi na nádraží příslušníci vídeňské ochranné policie a SS. Většina objemných zavazadel byla umístěna do zvláštního dobytčího vagonu. Dva vagony byly naloženy také stavebním náradím, které poskytli příslušníci vídeňské obce. Židovským vedoucím transportu byl ustanoven Ernst Kohn. V 16 vagonech nakonec odjelo po trase Vídeň – Břeclav – Přerov – Moravská Ostrava – Krakov – Nisko nad Sanem celkem 912 Židů,⁴⁹ dozor nad nimi drželo 34 mužů z vídeňské ochranné policie pod velením kapitána Laudy. Na hlavní nádraží v Moravské Ostravě dorazil vídeňský transport následujícího dne v 9.45 hodin. Zde byly k vlaku připojeny ještě tři vagony dřeva a jeden uzavřený vagon s potravinami a výstrojí pro mužstvo ostrahy. O 10 minut později vlak mohl bez komplikací vyrazit směrem na Katovice. Cestou byl vedoucím transportu vydán rozkaz, vybrat od všech účastníků peníze a osobní dokumenty. Vybraná částka (100 655,81 RM) byla určena k výměně na zloté.⁵⁰

Během cesty bylo chování příslušníků ostrahy vůči deportovaným relativně neutrální, jednotliví esesmani byli prý dokonce „výjimečně hodní“. Okna vagonů však musela zůstat hermeticky uzavřená, pasažéři nemohli po celou dobu cesty vystoupit a trpěli zejména nedostatkem pitné vody. Do svého cíle, tedy do stanice Nisko nad Sanem, dojel první vídeňský transport až téměř za tři dny, tj. 23. října.⁵¹

Na niském nádraží jej očekávali nejen funkcionáři vídeňské židovské obce (dr. Murrelstein, dr. Grün, Boschan, Storfer a Friedmann), kteří sem dorazili o tři dny dříve s transportem z Moravské Ostravy, ale i stráže SS pod velením vrchního velitele Daneggera. Tomu také byla odevzdána vybraná suma peněz. V případě prvního transportu však ke zmiňované směně na zloté vůbec nedošlo. Podle vysvětlení Daneggera měly být tyto

⁴⁷ DÖW, poř. č. E 1553, sign. 2528; IKG Wien, poř. č. 2483, sign. A/W 2739, kart. 738; Směrnice k odjezdu transportů do Polska dostupné rovněž on-line na <http://www.doew.at/projekte/holocaust/shoah/nisko.html> [cit. 15. 1. 2012].

⁴⁸ Yad Vashem Document Archive, Jerusalem, sign. 030/52, vídeňská židovská obec 1939–1945.

⁴⁹ Denní zpráva vídeňského gestapa, sestavená s odstupem několika dnů 25. října 1939 tvrdí, že z Vídně odjelo 914 Židů. Srov. MOSER, J.: Die Verfolgung, s. 286.

⁵⁰ BORÁK, M.: Transporty do tmy, s. 64; MOSER, J.: Die Verfolgung, s. 286; SAFRIAN, H.: *Die Eichmann Männer*, s. 77. Podle instrukcí z Vídně měla být vybraná hotovost v markách vyměněna na zloté v kurzu 1:2. Každé osobě byla určena částka 150 zlotých bez ohledu na výši odevzdané částky. DÖW, poř. č. E 1553, sign. 2528, zpráva od účastníků vídeňských transportů.

⁵¹ IKG Wien, poř. č. 2490, sign. A/W 2749, zpráva účastníků vídeňských transportů z Ulanówa pro představitele Jointu ve Varšavě z 10. 2. 1940; SAFRIAN, H.: *Die Eichmann Männer*, s. 77.

peníze použity k úhradě transportních nákladů. Vykládání vagonů probíhalo takovým způsobem, že jednotlivé skupiny pokaždé vyložily zavazadla ze tří vagonů na předem připravené povozy, načez tyto skupiny odpochovaly. Jejich další téměř tříhodinová cesta pak vedla za silného deště přes vysoce rozvodněnou řeku San do Zarzecze až na bažinaté návrší. Zde mohli tito lidé spatřit rozestavěné budovy, na kterých již tři dny pracovali účastníci prvního ostravského transportu. Již tehdy se prý mnozí pozastavili nad malým počtem osob v táboře.⁵²

Následně byli Židé odvedeni podél tábora na polní cestu, kde si esesmani v čele s velitelem tábora Postem vybrali několik mužů, především řemeslníků (zedníky, truhláře apod.). Podle Seeva Goshena bylo z prvního transportu vybráno do tábora zhruba 80 lidí.⁵³ Ostatní pak byli hnáni esesmany a vídeňskými policisty za doprovodu výstřelů směrem k novým německo-sovětským hranicím, které měli překročit. Kdo by se potom vyskytoval v okolí 5 kilometrů během 3 hodin, měl být okamžitě zastřelen, k čemuž také nejméně v jednom případě údajně došlo. Opuštěná zavazadla byla přivezena zpět do tábora.⁵⁴

V malých či velkých skupinách pak vídeňští Židé pokračovali až k řece Bug, která tvořila demarkační čáru. Během cesty byli mnozí přepadeni a oloupeni bandity či místním obyvatelstvem. Z příhraničního území se pak pokoušeli přejít hranici do Sovětského svazu. Jejich úspěšnost však byla různorodá a mnoho jich při přechodu zahynulo nebo bylo vráceno zpět na německé území.⁵⁵

Jak vypadaly hodiny a dny vídeňských Židů bezprostředně po jejich vyhnání k sovětským hranicím, přibližuje nejlépe svědectví Leopolda Sonnenfelda z Vídně. Ten se ocitl ve skupině s některými židovskými důstojníky z první světové války. Mezi nimi byl i jistý Jellinek, který Halič trochu znal, a proto skupinu zhruba 250 mužů vedl. Polští vozkové, kteří vezli některá zavazadla zhruba jeden kilometr, se zničehonic otočili a odjeli pryč i s nákladem. Sonnenfeldova skupina poté putovala téměř šest dní, než došla k ruským hranicím. Nedaleko řeky Bug se skrývali v opuštěných selských domech. Tam se setkali s pašeráky, kteří zájemce za poplatků převáděli do Ruska. Velká skupina se proto rozdělila na menší skupinky po 10 lidech, aby lidé mohli snadněji projít přes lesy. I když se Sonnenfeldova skupina vydala přes mlhou zahalený Bug až ráno, dopadli je na druhém břehu znovu Němci. Jednoho z nich se jim však podařilo podplatit a nakonec se jim opravdu povedlo dostat se na ruské území. Rusové je zpočátku nechtěli pustit, ale nakonec jim byl přechod povolen. Židé byli umístěni v tamní škole, kde se do druhého rána nashromáždilo až 300 lidí. Rusové pak jednoho po druhém prohledali a odebrali jim všechny osobní věci a cennosti. Po propuštění se muži trmáceli dalších šest dní do Lvova, kam dorazili v noci z 30. na 31. října 1939.⁵⁶

Přestože bylo již 17. října 1939 na poradě v Berlíně rozhodnuto zakázat další transporty do okolí Niska – přednostně měly být totiž „odžidovštěny“ vartská a západoruská župa –

⁵² DÖW, poř. č. E 1553, sign. 2528, zpráva o průběhu niských transportů.

⁵³ Viz GOSHEN S.: Nisko, s. 98.

⁵⁴ MOSER, J.: Deportation, s. 501 (vzpomínka Leopolda Sonnenfelda).

⁵⁵ TÝŽ: Nisko: Ein geplantes Judenreservat, s. 121.

⁵⁶ TÝŽ: Deportation, s. 502–503 (vzpomínka Leopolda Sonnenfelda). Zbytek války strávil Leopold Sonnenfeld jako zajatec v různých ruských pracovních táborech. Po roce 1945 se vrátil zpět do Vídně.

nakonec byly odjezdy již připravených druhých transportů povoleny. Především tím měla být zachráněna prestiž státní policie.⁵⁷

Vídeň nebyla zpočátku informována o zastavení transportů, a proto vídeňští úředníci neustále urgovali představitele vídeňské židovské obce, aby další transport sestavili co nejdříve. Přípravy transportu však neprobíhaly dostatečně rychle a navíc se předseda židovské obce Löwenherz snažil další deportace co možná nejdéle pozdržet. Jeho vzdor vůči deportacím se ještě více upevnil poté, co byla 24. října 1939 vídeňská Ústředna pro židovské vystěhovalce informována o zastavení deportací. Na seznamu deportovaných v té době chybělo ještě téměř 300 lidí. Transport byl následně doplněn lidmi z ústavů či sanatorií.⁵⁸

Druhý vídeňský transport s 669 osobami (J. Moser uvádí počet 672 osob) odjel z nádraží Aspangbahnhof 26. října 1939 a do Niska nad Sanem dorazil znovu až o tři dny později, tj. 29. října.⁵⁹ Průběh jeho cesty se až na některé detaily nelišil od prvního transportu. Vězni však byli vystaveni ostřejšímu zacházení ze strany ozbrojeného doprovodu.⁶⁰ Na rozdíl od prvního transportu byla tentokrát vybraná suma od deportovaných skutečně určena k výměně na zloté. Všechna zavazadla byla po příjezdu do Niska naložena do dobytých vagonů, ty zůstaly v Nisku.⁶¹

Podle zprávy vídeňských Židů představitelům Jointu ve Varšavě z ledna 1940 mělo z druhého transportu zůstat v táboře přibližně 100 lidí. Ostatní, tentokrát téměř všichni bez zavazadel, byli vyhnáni na louku vzdálenou 5 až 6 kilometrů severně od tábora, mezi Klyzowem a Pysznicou, a tam přenocovali. Už příští ráno jim bylo nařízeno pochodovat dále, ačkoliv byla velká část z nich po vysilující cestě značně oslabena. Na náročné a nebezpečné cestě, na níž je neustále ohrožovaly a okrádaly loupežné tlupy, museli procházet velmi obtížným bažinatým terénem. Ten se stal pro mnohé osudným a ve vesnici Kwizdów se následujícího rána shromáždilo už jen 400 mužů. Odsud se někteří rozhodli pokračovat ve směru na Lublin, zbytek čítající asi 170 lidí zamířil k Ulanówu. Mnozí z nich pak byli během cesty znovu okradeni, takže se ocitli zcela bez prostředků. Většina mužů se proto pokusila přejít do Sovětského svazu.⁶²

Třetí transport

Ve Vídni byl připravován také třetí, tentokrát již smíšený transport. Ten však do Niska nikdy neodjel. Jeho jádro měli tvořit především vybraní muži z přeškolovacích center Hachscharah, kteří byli dříve z deportací vyjmuti. Dalšími pasažéry polských transportů měly být stovky žen a dětí, jejichž manželé a otcové byli do Niska již deportováni, a dále přibližně 200 vězňů z vídeňské policejní věznice. Tímto způsobem nashromáždila vídeňská

⁵⁷ BORÁK, M.: Příprava, s. 103.

⁵⁸ MOSER, J.: Nisko : The first Experiment, s. 13–14.

⁵⁹ Podle poválečné zprávy sestavené Ernestem Kohnem odjel druhý transport již 23. 10. 1939 a do Niska přijel 26. 10. 1939. Srov. DÖW, poř. č. 1553, sign. 2528, zpráva o průběhu niských transportů.

⁶⁰ BORÁK, M.: Příprava, s. 104.

⁶¹ IKG Wien, poř. č. 2490, sign. A/W 274, zpráva účastníků vídeňských transportů z Ulanówa pro představitele Jointu ve Varšavě z 10. 2. 1940; DÖW, poř. č. 1553, sign. 2528, zpráva o průběhu niských transportů; Tamtéž, poř. č. 21629, sign. 22142, seznam osob deportovaných do Niska.

⁶² IKG Wien, poř. č. 2490, sign. A/W 2749, kart. 738, zpráva účastníků vídeňských transportů z Ulanówa pro představitele Jointu ve Varšavě z 10. 2. 1940.

Ústředna pro židovské vystěhovalectví počátkem listopadu 1939 okolo 800 osob (mezi nimi asi 50 dětí) určených pro třetí transport. Vybraní Židé byli ihned dopraveni do bývalého útulku pro bezdomovce v Gänsbachergasse, kde byl vybudován provizorní sběrný tábor.⁶³

Jelikož byly z rozkazu nejvyšších míst všechny další deportace do Polska prozatím zastaveny, museli vybraní Židé zůstat ve sběrném táboře několik měsíců. Nepomohly ani promyšlené intriky a snahy A. Eichmanna či vídeňského gestapa, do poslední chvíle odjezd transportu prosadit.⁶⁴

Veškeré financování tábora měla na starosti židovská obec ve Vídni. Ostrahu tábora zajišťovalo zhruba 20 placených strážců. Jejich chování vůči Židům nebylo na rozdíl od běžného personálu zrovna vlídné. Lidé se zde tísnili po skupinách v jednotlivých sálech a ani strava a hygiena nebyla dostatečná. Ke 12. listopadu 1939 se zde nacházelo celkem 815 osob, z toho 47 dětí.⁶⁵ Za celé období provozu tábora bylo zhruba 200 osobám povoleno vycestovat do Palestiny. K 17. lednu 1940 se v táboře stále nacházelo celkem 679 osob (316 žen a 363 mužů).⁶⁶ Sběrný tábor v Gänsbachergasse byl nakonec rozpuštěn počátkem února 1940, tedy v době, kdy byla nízká operace již definitivně zrušena. Většina lidí se však ocitla bez přístřeší, neboť jejich byty a domy byly mezitím zabráný.⁶⁷

Osudy deportovaných

Vraťme se ale zpět k osudům těch, kteří se deportacím do Niska nevyhnuli. Podle poválečné Kohnovy zprávy mělo být z obou vídeňských transportů, které dohromady čítaly 1 581 mužů, vybráno na práci v táboře pouhých 198 osob.⁶⁸ Zbývajících 1 383 mužů bylo vyhnáno k novým německo-sovětským hranicím. Mnohým z nich se je podařilo více či méně obtížným způsobem překonat a dostat se na území nedávno obsazené Rusy. Jejich cesty následně směřovaly většinou do měst bývalé Haliče (zejména do Lvova), kde mohli žít v relativním klidu několik měsíců.

Od května 1940 však ruské úřady začaly provádět registraci všech cizinců. Kdo neměl náležitě vystavené doklady, byl policejní hlídkou odveden k výsledku. Židé z Niska si mohli vybrat mezi třemi možnostmi: přihlásit se k ruské státní příslušnosti, vrátit se domů nebo vycestovat do zahraničí. Jen nepatrná část přijala opci. Většina se přihlásila

⁶³ MOSER, J.: Nisko : The First Experiment, s. 16; DÖW, poř. č. 18 823, sign. 20300, seznam osob vybraných pro transport do Polska.

⁶⁴ GOSHEN, S.: Eichmann, s. 93.

⁶⁵ IKG Wien, poř. č. 2488, sign. A/W 2746, kart. 738, zpráva velitelů světnic ze sběrného tábora z 12. 11. 1939. Z jiného nedatovaného seznamu vyplývá, že se v něm nacházelo 759 osob, z toho 343 mužů a 368 žen, 11 chlapců a 7 děvčat do 6-ti let a 15 chlapců a 15 děvčat nad 6 let, kteří přebývali v devíti sálech (v jednom z nich bylo až 272 osob). Tamtéž, sčítání osob ve sběrném táboře.

⁶⁶ Z přeškolovacího tábora v Sadlau bylo 104 osob, z Hachscharah 64 osob a 133 osob z ochranné vazby.

⁶⁷ DÖW, poř. č. 18 823, sign. 20 300, zde výtah z rukopisu MOSER, J.: Nisko : The First Experiment, s. 114–115; TÝŽ: Die Anhalte- und Sammellager, s. 73–74; ROSENKRANZ, H.: c. d., s. 218.

⁶⁸ V nedatovaném (zřejmě z února 1940) seznamu vídeňských Židů žijících v táboře či jeho okolí je však uvedeno pouze 54 jmen. Srov. IKG Wien, poř. č. 2486, sign. A/W 2745-1, kart. 738, nedatovaný seznam vídeňských Židů v táboře Zarzecze a jeho okolí. Okolnosti vzniku tábora v Zarzecze a život jeho vězňů popisuje nejpodrobněji M. Borák. Viz např. BORÁK, M.: Transporty do tmy, s. 91–106; TÝŽ: První deportace, s. 130–167. O životě v táboře rovněž GOSHEN, S.: Nisko, s. 95–106; TÝŽ: Die Nisko-Aktion, Mythos und Wirklichkeit. In: NE-SLÁDKOVÁ, L. (ed.): c. d., s. 123–124.

k návratu. K vycestování do zahraničí se přihlásili jen ti, kteří měli možnost vystěhování (vlastnili affidavit atd.). Optantům byla většinou přidělena práce v Haliči. Po přeapadení Sovětského svazu nacistickým Německem v roce 1941 se však dostali do rukou nacistů a téměř všichni zahynuli ve vyhlazovacím táboře v Belzecu. Všichni ostatní, kteří se přihlásili ke zbývajícím dvěma možnostem, byli zadrženi a označeni za „sociálně nebezpečné elementy“, za což jim hrozilo od tří do osmi let v pracovním táboře. Značná část byla ještě v průběhu jara 1940 odvezena do pracovních lágrů na Sibiři, kde většina z nich zemřela.⁶⁹

Jen hrstce „nejšťastnějších“ se podařilo ještě v průběhu války dostat z gulagů do některé z vojenských jednotek formujících se v Sovětském svazu, především do Československé vojenské jednotky, která se postupně formovala od začátku roku 1942 v Buzuluk. Rakouští občané včetně vídeňských Židů z niských transportů se ovšem nacházeli v daleko horší pozici než Češi či Poláci, protože neměli v Sovětském svazu své zahraniční vojsko. Situaci jim značně stěžovaly skutečnosti, že většinou mluvili pouze německy a že jejich domovina byla přímou součástí Říše příslušníky. Většina z nich proto musela zůstat v lágrech.⁷⁰

Některým mužům z vídeňských transportů se ovšem nepodařilo dostat přes hranici na sovětské území. Překročit demarkační linii bylo totiž možné pouze do Vánoc roku 1939, poté již byla hranice hermeticky uzavřena. Každý, kdo se pokusil hranici překročit, byl Rusy poslán zpět a musel se vrátit do vesnic či měst v okolí tábora. Následující měsíce tak mnozí Vídeňané doslova přežívali, a to např. v Ulanówě, Przemysli, Tomaszówě, Zamości, Belzeci či Lublinu.⁷¹

Hlavní tíha obhajoby zájmů deportovaných, ať již byli v táboře nebo v jeho okolí, ležela na bedrech táborové samosprávy. Její nejvyšší představený prof. Eisler proto již od prosince 1939 v mnoha dopisech urgoval vídeňskou židovskou obec, aby se okamžitě zapojila a pomohla těmto osobám, jejichž životní podmínky byly mnohdy horší než v samotném táboře. Pomoc protektorátních židovských obcí v Ostravě a Praze nemohla zdaleka vystačit pro všechny dotčené. Podpora, kterou přislíbila vídeňská židovská obec hned několikrát, stále nepřicházela. Malé skupiny vídeňských Židů (většinou po 20 až 30 osobách) zde proto byly nuceny přežívat v extrémních podmínkách: nemocní, bez peněžních prostředků a bez teplého oblečení museli přestát krutou zimu. K tomu se navíc mnohdy přidalo i nepřátelsky naladěné místní obyvatelstvo.⁷² Podobně nečinně si vídeňská židovská obec počínala při snaze táborových vězňů a ostravské židovské obce zorganizovat odchod vězňů

⁶⁹ DÖW, poř. č. E 1553, sign. 2528, zpráva o průběhu niských transportů; MOSER, J.: Nisko : Ein geplantes Judenreservat, s. 121–122.

⁷⁰ BORÁK, M.: Transporty do tmy, s. 135.

⁷¹ MOSER, J.: Nisko : Ein geplantes Judenreservat, s. 121. Podle výše zmíněného seznamu vídeňských Židů se nacházelo v táboře Zarzecze 54, v Pysznyci 28, v Ulanówě 38, v Przemysli 21, v Belzeci 36 (jeden byl již v Krakově a jeden zemřel v Zamości) a v Zamości 8 mužů (z toho jeden přeškrtnut); celkem tedy 185 osob. Na seznamu je uvedeno i několik lidí deportovaných z Katovic a Těšínska – konkrétně v Ulanówě se nacházeli dva muži původem z Katovic a v Jarocinu 18 mužů, 16 původem z Těšína, jeden z Orlové a jeden z Královské Huti (dnes Chorzów). IKG Wien, poř. č. 2486, sign. A/W 2745-1, kart. 738, nedatovaný seznam vídeňských Židů v táboře Zarzecze a jeho okolí.

⁷² IKG Wien, fond Abwanderung, poř. č. 2489, sign. A/W 2747, kart. 738, korespondence k polským transportům z listopadu 1939 až března 1940; GOSHEN, S.: Nisko – Ein Ausnahmefall, s. 102–103.

na Slovensko. Inspirovaly je zejména zprávy o úspěšných jednáních vedených na pomoc mužům z třetího ostravského transportu, kteří byli internováni v táboře v Sosnowci.⁷³

Přesun vězňů na Slovensko se nakonec neuskutečnil, neboť v březnu 1940 došla z velitelství SS a policie v Krakově zpráva o zastavení výstavby tábora. Vězni se tudíž mohli vrátit zpět do svých domovů. Zejména schválení návratu Židů do Vídně způsobilo značné překvapení. Jak již bylo zmíněno, nacisté si v případě Vídně dávali obzvláště záležet na jejím co nejrychlejší „odžidovštění“.

Údaje o počtu vídeňských Židů, jimž byl umožněn na jaře 1940 návrat z Niska do Vídně, se od sebe nepatrně liší. Podle situační zprávy policejního ředitelství v Moravské Ostravě za duben 1940 sem transportem z Niska nad Sanem přijelo 13. dubna 1940 celkem 516 osob, z nichž 197 pokračovalo dále do Vídně. Jiné prameny uvádějí celkový počet 501 osob, z toho 198 Vídeňanů. Předseda Löwenherz zase předpokládal návrat 152 Židů. Rozdíl v počtu osob je pravděpodobně způsoben skutečností, že se někteří vrátili z tábora nebo z jeho okolí na vlastní pěst. To se jim povedlo před nebo po příjezdu samotného transportu.⁷⁴ Navrátilců však mohlo být ve skutečnosti i mnohem více, což dokazují dotazníky vyplněné v říjnu 1940 účastníky polských transportů, kterým se do té doby podařilo vrátit zpět do Vídně. Dotazníky zodpovědělo celkem 270 osob a většinu z dotazovaných tvořili právě účastníci transportů do Niska nad Sanem.⁷⁵ Nicméně téměř všichni navrátilci byli zanedlouho znovu deportováni do jiného koncentračního či vyhlazovacího tábora, odkud se vrátil již málokdo.

A jak vypadají poválečné statistiky přeživších rakouských Židů deportovaných do Niska nad Sanem? Z Vídně bylo do Niska deportováno celkem 1 581 (či 1 584) Židů. Podle zprávy Ernsta Kohna z roku 1946 se z 1 383 mužů, kteří byli po svém příjezdu vyhnáni k ruským hranicím, vrátilo zpět do Vídně pouze 22 osob.⁷⁶ Novější statistiky jsou v tomto směru o něco příznivější. Podle jmenného soupisu z 60. let přežilo válku a sovětské gulagy celkem 73 mužů deportovaných do Niska. Většina z nich žila po válce ve Vídni, někteří se později vystěhovali do USA či Izraele.⁷⁷ Přesto ani tento údaj není zcela přesný, protože zmíněný seznam pravděpodobně zachycuje jen ty osoby, které se po válce vrátily přímo do Vídně. Podle údajů Jonnyho Mosera přežilo celkem 67 osob⁷⁸ z prvního a 17 osob⁷⁹ z druhého transportu, dohromady tedy 84 osob.⁸⁰

⁷³ S podporou sosnowecké židovské obce a hlavně jejího předsedy Merina se totiž podařilo zajistit pro 200 zdejších vězňů tříměsíční tranzitní víza na Slovensko, kam také v lednu a počátkem února 1940 odjeli. Zbývající stovka vězňů pak našla útočiště u svých příbuzných v Generálním gouvernementu. K osudům třetího ostravského transportu blíže viz PŘIBYL, L.: Osud třetího protektorátního transportu do Niska. *Tereziánské studie a dokumenty* 7, 2000, s. 309–346.

⁷⁴ BORÁK, M.: *Transporty do tmy*, s. 109–110.

⁷⁵ Srov. IKG Wien, poř. č. 2491, sign. A/W 2748-1, kart. 738. Navrátilci museli v dotazníku mimo jiné odpovídat na otázky typu: *Jak dlouho jste pobývali v SSSR? nebo Žije v SSSR v současné době někdo z vašich příbuzných?*

⁷⁶ DÖW, poř. č. 1553, sign. 2528, zpráva o průběhu nízkých transportů.

⁷⁷ Tamtéž, poř. č. 22 207, sign. 22 672, seznam osob přeživších deportace do Niska.

⁷⁸ Z celkového počtu přeživších z prvního transportu se jich vrátilo z mnohaletého pobytu v sovětských lágrech 46, jeden utekl ještě v roce 1939 do Maďarska, sedm se vrátilo z tábora v dubnu 1940 do Vídně, kde přežili zbytek války díky svým árijským partnerům, u 13-ti chybějí bližší údaje.

⁷⁹ Z celkového počtu přeživších z druhého transportu se devět vrátilo z mnohaletého pobytu v sovětských lágrech, jeden uprchl v roce 1939 do Maďarska a odtamtud dále, tři přežili po svém návratu v dubnu 1940 ve Vídni, u čtyř chybějí bližší údaje.

⁸⁰ MOSER, J.: Österreich, s. 76–77.

Závěr

Osudy většiny deportovaných (ať už šlo o „pasažéry“ transportů z Ostravy, Vídně či Katowic) byly velmi podobné. Po příjezdu vlaků do Niska se všichni ocitli na stejné „lodi“, a jak je téměř ze všech vzpomínek přeživších patrné, pak už záleželo především na štěstí a náhodě, jestli se konkrétní osobě podařilo přežít všechny následující strasti. Jednotlivé životní příběhy zároveň znovu jasně dokazují skutečnost, že se oba totalitní režimy ve způsobu pronásledování svých „domnělých nepřátel“ zásadně nelišily. Jejich cílem bylo naprosté ponížení člověka a lidský život pro ně neměl žádnou hodnotu.

Zusammenfassung

Erste organisierte Deportationen von Juden aus Wien – Richtung Nisko über dem San

Jan Dvořák

Weniger als einen Monat nach dem Aufbruch des Zweiten Weltkrieges wurde durch die höchste Nazi Führung von der Errichtung des „jüdischen Reservats – eines Reichsghettos“ im östlichen Teil von besetztem Polen entschieden, wo allmählich die Juden aus den okkupierten Gebieten zusammengezogen werden sollten. Bereits im Oktober 1939 begannen die Nationalsozialisten erste Deportation der europäischen Juden in der Geschichte des Holocausts vorzubereiten. Zur Endstation der Juden sollte Nisko über dem San werden. Mit den Wiener Juden rechnete man für die erste Deportation zunächst nicht, schließlich wurden sie aber auch sie in die Deportation einbezogen. Denn auf der „Bereinigung“ von Österreich, vor allem dann der Hauptstadt Wien von den Juden waren doch die führenden Persönlichkeit des Nazi-Deutschlands interessiert, mit Hitler auf der Spitze. Auch wenn noch vor dem eigentlichen Beginn der „Aktion Nisko“ von ihrer Einstellung entschieden worden war, fuhren nach Nisko Ende Oktober 1939 aus Wien zwei Judentransporte ab und ein drittes wurde vorbereitet. Die Schicksale der deportierten Wiener Juden unterschieden sich nicht wesentlich von den Schicksalen der Juden, die mit den Transporten aus Ostrau oder Kattowitz kamen. Nach der Ankunft der Züge auf den Bahnhof von Nisko wurden nur wenige Wiener Juden in den im Bau befindlichen Lager in nahem Zarzecz geführt, die meisten wurden zu der neu entstandenen deutsch-sowjetischen Grenze gejagt. Vielen gelang es zwar, und nicht selten unter abenteuerlichen Umständen, die Grenze in die Sowjetunion zu überqueren doch nach einiger Zeit wurden fast alle durch die sowjetischen Sicherheitsbehörden verhaftet und in die sowjetischen Gulags deportiert. Nur einigen Wenigen gelang es aus den sowjetischen Lagern zu entkommen und später einer der ausländischen Militäreinheiten beizutreten, die sich in der UdSSR geformt haben, vor allem der tschechoslowakischen Truppeneinheit. Von wenigen Ausnahmen abgesehen starben alle diejenigen, die aus den Lagern nicht vorzeitig entlassen wurden. Auch die Schicksale der Wiener Juden liefen nicht glücklicher ab, manche dieser Juden wurden nach der Ankunft des Zuges in den Lager in Zarzecz fortgeführt oder versuchten in der nahen Gegend zu überleben. Nach dem Aufheben des Lagers im März 1940 konnten die Juden zwar nach Wien zurückkehren, viele aber wurden später in KZ und Vernichtungslager deportiert. Die Tragik des Schicksals der Wiener Transporte nach Nisko ergibt sich klar aus der Statistik: von den mehr als 1500 deportierten Wiener Juden nach Nisko über dem San erlebten das Ende des Krieges weniger als ein hundert Personen.